

PAPER DETAILS

TITLE: Sebk-i Hindî Çağında Fars Siirinde Yeni Bir Kavram: Tüfek

AUTHORS: Günes Muhip ÖZYURT

PAGES: 155-175

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2747003>

SEBK-İ HİNDÎ ÇAĞINDA FARS ŞİİRİNDE YENİ BİR KAVRAM: TÜFEK

MUSKET: A NEW CONCEPT IN PERSIAN POETRY IN THE AGE OF INDIAN STYLE

Güneş Muhip ÖZYURT*

MAKALE BİLGİSİ	ÖZET
<p> Geliş: 02.11.2022</p> <p> Kabul: 22.12.2022</p> <p>Anahtar Kelimeler: <i>Sebk-i hindî, Hint üslubu, Klasik Fars şiiri, Mazmunlar, Tüfek.</i></p> <p>Araştırma Makalesi</p>	<p>Bu çalışmada tüfek kavramının klasik Fars şiirindeki seyri üzerinde durulmuştur. Daha önce herhangi bir araştırmada ele alınmamış bu konu, maddi kültürün ve edebi normların etkileşimini anlamak adına faydalı bir örnektir. Çalışma kapsamında öncelikle barutun yaygınlaşmasından evvel tüfek sözcüğünün manası ve Fars şiirinde kullanımı ele alınmıştır. Ardından barutlu tüfeğin İslam coğrafyasına gelişi ve Fars şairlerinin tüfeği ateşli silah manasıyla şiirlerinde zikretmeye başlamaları üzerinde durulmuş; tüfek sözcüğü etrafında şairlerin vücuda getirdiği farklı düşünce ve ifadeler örnekleriyle açıklanarak bu düşünce ve ifadelerin zaman içindeki tekamülü ortaya konmuştur. Yapılan araştırma neticesinde barutlu tüfeğin 16. yüzyılda İran ve Hindistan’da ateşli silahların yaygınlaşmasının ardından Fars şiirinde bir kavram olarak yer almaya başladığı görülmüştür. Tüfekle alakalı teşbih ve istiareler; yeni mazmunlar bulmaya büyük önem verilen sebk-i hindî akımının revaçta olduğu 17. yüzyılda çeşitlenerek artmıştır. Bilhassa Abdülkâdir-i Bîdil’in şiirlerinde tüfek tam manasıyla bir metafora dönüşmüştür. 18. yüzyılda Fars şiirinde sebk-i hindî etkisi sona erdikten sonra tüfek uzun bir süre şiirde neredeyse hiç anılmamıştır. Bu açıdan tüfeğin yeni bir kavram olarak şiire girişi sebk-i hindî çerçevesinde gerçekleşmiş bir olgudur. Maddi kültürdeki değişimlerin şiirin muhtevasını edebiyat çevrelerinde hâkim olan anlayışların süzgecinden geçerek etkilediği anlaşılmaktadır.</p>
ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p> Received: 02.11.2022</p> <p> Accepted: 22.12.2022</p> <p>Keywords: <i>Sabk-e hindi, Indian style, Classical Persian poetry, Imagery, Musket.</i></p> <p>Research Article</p>	<p>This paper deals with the way “musket” as a concept was mentioned in classical Persian poetry. This topic has not been discussed in any work of research before, provides a propitious sample for understanding the interaction between material culture and literary norms. To this end, first, the meaning of the word “musket” before the introduction of gunpowder and its use in Persian poetry was reviewed. Next, the arrival of the gunpowder musket in the Islamic world and how Persian poets began to mention it in their poems was discussed. Also, sample distichs were analyzed to demonstrate the way the poets’ ideas and expressions developed over time. The research conducted revealed that the concept of musket started to appear in Persian poetry in the 16th century after firearms became prevalent in Iran and India. The similes and metaphors about musket flourished in the 17th century, coinciding with the heyday of Indian Style, which gave much priority to find new imagery. Especially in the poetry of ‘Abd al-Qādir Bīdil, the musket became a full-blown metaphor. Following the demise of the Indian Style in the 18th century, the musket was not mentioned in poetry for a long time. In this sense, introduction of the musket into poetry as a new concept is a phenomenon that occurred within the framework of Indian Style. It is understood that the changes in material culture affect the content of poetry after being filtered by the existing set of literary notions.</p>

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ankara / Türkiye, E-mail: gmozyurt@ybu.edu.tr.

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9636-9424>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özyurt, G. M. (2022). Sebk-i Hindî Çağında Fars Şiirinde Yeni Bir Kavram: Tüfek. *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi (UDEKAD)*, 5 (2), s. 155-175. DOI: <https://doi.org/10.37999/udekad.1198445> .

Extended Abstract

The purpose of this paper is to analyze the classical Persian poets' use of the word "musket" in their poems to obtain insight into how the changes in material culture influence the content of poetry.

The Persian word for musket has two variations: "tufak" and "tufang". "Tufak" is first attested in the 11th-century Turkish dictionary known as *Dīwān Lughāt al-Turk* so the possibility of a Turkic origin must be considered. In *Dīwān Lughāt al-Turk*, "tufak" means a blowgun. Sūzanī (d. 1173) and Ibn-i Yamīn (d. 1368) are two Persian poets who mentioned the word with this meaning before the introduction of firearms. Their distichs tell us that the blowgun tufak was an effective weapon for hunting small birds and that its use persisted for centuries.

The gunpowder musket became widespread in the Ottoman realm in the early 15th century and in Iran and India in the early 16th century. It is in the mid-16th century that the earliest use of the words "tufak" and "tufang" in Persian poetry in reference to a firearm is seen in the distichs of Vahshī Bafqī (d. 1583) and Muhtasham Kāshānī (d. 1588). Muhtasham began forming the first similes associated with the musket by likening it to a snake, an idea that was repeated by Naẓīrī Nīshābūrī (d. 1612). Naẓīrī also introduced the idea of comparing the discharge of the musket to a sneeze.

The musket was most frequently mentioned in Persian poetry during the 17th century. The poets of this era built on the foundation established in the previous century to expand the variety and strength of the metaphors connected to the musket. In the early 17th century, three poets associated with the court of the Mughal king Shāh Jahān (ruled between 1628 and 1658) stood out in this regard: Kalīm Kāshānī (d. 1651), Qudsī Mashhadī (d. 1646) and Selīm Tehrānī (d. 1647). Kalīm composed several stanzas praising the king's musket while Qudsī centered on descriptions of battles. Selīm was especially enthusiastic about using muskets in similes. He repeated and bolstered the snake and the sneeze similes invented by Muhtasham and Naẓīrī. He also introduced new ideas by noting that the musket stops working after heavy rain and comparing the musket's gunpowder chamber to a treasure chamber. His path was not continued by later poets, though. Šā'ib Tabrīzī (d. 1676?), the grandmaster of Indian style poetry, did not pay much attention to the concept of the musket and mentioned it only two times in his colossal diwan.

In late the 17th century, Jūyā Tabrīzī (d. 1706) revived the concept of the musket in his poetry. Although he mentioned the musket very few times in his diwan, he treated it as a metaphor rather than a real object. In Jūyā's poems, the musket was the symbol of a person with repressed negative emotions that wait to be released. It was 'Abd al-Qādir Bīdīl (ö. 1720), the last great representative of the Indian Style, who mentioned musket the greatest number of times and completed the process of turning it into a full-fledged metaphor. Bīdīl imagined the musket as a symbol for human beings with adverse feelings or ill intentions and the smoke from it as all kinds of evil caused by men. He also searched for further meanings and ideas related to the musket.

After Bīdīl, the concept of the musket abruptly disappeared from Persian poetry, despite the musket's ever-growing importance and visibility in daily life. This sudden change coincides with the literary return movement, which took center stage in the 18th century and rejected the innovations introduced by the Indian style. Thus, one can infer that the popularity of the musket as a new concept in 17th-century Persian poetry was a result of the prevalence of the Indian style. When the Indian style vanished, so did the concept of the musket. The case of the concept of the musket demonstrates that both the changes in material culture and the dominant literary norms play a role in deciding the content of poetry. If an item or concept is to be mentioned by poets, it must be deemed worthy of the poetic language of the time in addition to being widely known in society.

Giriş

Bin yılı aşan bir geçmişi olan klasik Fars şiirinin hususiyetlerinden birisi nazmedildiği çağın maddi kültürüne ait ipuçları ihtiva etmesidir. Asırlar boyunca şairler yaşadıkları çevrede gördükleri yiyecek, giysi, eşya, bina ve elbette silahları beyitlerinde zikretmişler, bunların biçim ve fonksiyonları hakkında bilgilere yer vermişlerdir. Fars şiirinin ilk devirlerinde teknolojiye

gelişme nispeten yavaş olduğu için söz konusu maddi kültür unsurları pek değişmemiş ve şiirde bahsedilecek eşya ve nesneler aşağı yukarı aynı kalmıştır. Ancak, 15. yüzyıldan itibaren dünyanın hızlı bir dönüşüm vetiresine girmesiyle önceden bilinmeyen nesne ve mamuller insan hayatına girmeye başlamıştır. Tarih biliminin Yeniçağ diye adlandırdığı bu devrenin en mühim icatlarından birisi şüphesiz tüfektir. Dünyanın her yerinde sosyal ve siyasi muvazeneleri alt üst eden bu silah; onu gören insanların zihninde de birçok hissiyat ve çağrışımları tahrik etmiş olmalıdır. Zira kendine has biçimi, ateşlendiğinde yarattığı ateş, gürültü, duman gibi etkiler ve sebep olduğu korkunç yıkım düşünülürse modernite öncesinin en dikkat çekici nesnelerinden birinin tüfek olduğu ortaya çıkmaktadır. 16. yüzyılda İslam coğrafyasında ateşli silahların yaygınlaşmasının ardından, Fars şairleri de tüfeği fark ederek beyitlerinde zikretmişlerdir.

Barutlu tüfek kavramının Fars şiirinde görülmeye başlaması yeni mazmunlar bulmaya büyük ehemmiyet veren sebk-i hindî (Hint üslubu) adlı şiir akımının doğuşunun hemen öncesine denk gelmiştir. Şairlerin yeni bir nesne olan tüfeği şiire dahil etmesinde sebk-i hindî de hızlandırıcı bir rol oynamış olmalıdır. Nitekim, tüfek sözcüğü klasik Fars şiirinde en çok sebk-i hindînin güçlü olduğu 17. yüzyılda zikredilmiş, sebk-i hindînin etkisini kaybetmesiyle ise şiirlerde görülmez olmuştur. Bu açıdan şiirde tüfek kavramı sebk-i hindî ekseninde düşünülmelidir.

Tüfek sözcüğünün Fars şiirindeki sergüzeştî maddi kültürdeki ve edebi normlardaki değişimlerin etkileşim halinde şiirin muhtevasını nasıl belirlediğini incelemek adına yerinde bir örnek teşkil etmektedir. Ne var ki bu mevzu bugüne kadar Türkiye’de veya dünyada herhangi bir araştırma dahilinde ele alınmamıştır. Buna binaen mevcut çalışmada tüfeğin bir kavram olarak klasik Fars şiirindeki yeri sebk-i hindî bağlamında incelenecektir. İlk olarak tüfek sözcüğünün menşei ve barutlu tüfek icat edilmeden önce bu sözcüğün Fars şiirinde hangi manada kullanıldığından bahsedilecektir. Ardından, ateşli silahların İslam coğrafyasında yaygınlaşmasıyla Fars şairlerinin barutlu tüfeğe şiirlerinde yer vermeye başlaması üzerinde durulacaktır. Çalışmanın sonraki kısımlarında ise sebk-i hindî hâkim edebi anlayış haline geldiği 17. yüzyılda şiirde tüfeğin ele alınışı ve tüfekle alakalı mazmunlar tahlil edilecektir.

Tüfek Sözcüğünün Menşei

“Tüfeng” biçimi de görülen “tüfek” sözcüğünün Farsça menşeli olduğu öne sürülmüştür (Doerfer, 1965, s. 447, Türk Dil Kurumu, b.t.). Ancak, ilk olarak, Kâşgarlı Mahmud’un 1074’te tamamladığı Dîvânü Lugâti’t-Türk’te “tüvek” (tüvek) biçimiyle geçmesi Türkçe olma ihtimalini güçlendirmektedir. Kâşgarlı’ya göre tüvek; yaş söğüt ağacı kabuğunu boru şekline getirerek yapılan, içine konulan ufak taş gibi cisimleri üfleyerek fırlatmaya yarayan ve küçük kuşları vurmakta kullanılan bir tür silahtır (Kâşgarlı Mahmûd, 2005, s. 611). Tüfek sözcüğünün üfleme sesi “tüf” veya “töv”den onomapoeti (sesten kelime yapma) yoluyla türetilmiş olduğu düşünülmektedir (Doerfer, 1965, s. 447, Türk Dil Kurumu, b.t.). Türkçe ve Farsça’da birbirine yakın zamanlarda görülmeye başlayan tüfek sözcüğü, ateşli silahlar yaygınlaşana kadar her iki dilde üflemeli av silahı anlamını korumuştur. Nişanyan’a göre ateşli silah manası ise 14. yüzyılda görülmeye başlamıştır (Nişanyan, 2019).

İlk Devir Fars Şiirinde Üflemeli Tüfek

Barutlu tüfek yaygınlaşmadan evvel, üflemeli tüfek Fars şiirinde nadiren de olsa zikredilmiştir. Bu bize tüfeğin sadece sözlükte zikredilen bir kelimenin ötesinde; gerçekten günlük hayatta kullanılan ve şairlerin müşahade ettiği bir eşya olduğunu göstermektedir. Şiirde tüfek sözcüğüne yer veren ilk şair muhtemelen Sûzenî-yi Semerkandî'dir (ö. 1173):

هر جتى كه گفتم بدو رد كنى و باز اندر دهان نهيش چو گلمهره در تفك

(Sûzenî-yi Semerkandî, 1338, s. 234)

Söylediği her savı ona iade edersin,

Ve tüfeğe kil misketi (koyar) gibi (sözü) geri onun ağzına yerleştirirsin,¹

İbn Yemîn (ö. 1368) de Sûzenî'den iki yüz yıl sonra üç beytinde üflemeli tüfekten bahsetmiştir:

بطل رافتش ار فى المثل رود گنجشك شود موافق طبعش چو دانه سنگ تفك

(İbn-i Yemîn, 1344, s. 121)

Mesela onun merhametinin gölgesine sığınsa serçe,

Onun huyuna uyarak (serçenin yiyeceği tahıl) tanesi gibi olur tüfek taşı

دل شد بدست غم زبون و زدل بر آمد موج خون دل را غم او هست چون گنجشك را سنگ تفك

(İbn-i Yemîn, 1344, s. 257)

Gönül hüznün elinde aciz kaldı ve gönülden kan dalgası çıktı.

Gönül için onun hüznü, serçe için tüfek taşı neyse odur.

همچو سيمرغ كه از جا نبرد طوفانش نى چو گنجشك كه افتد ز دم باد تفك

(İbn-i Yemîn, 1344, s. 452)

(Sebatkâr insan) tufanın bile yerinden kıpırdatamadığı Sîmurg gibidir,

Tüfek rüzgarının önünde düşüp (ölen) serçe gibi değil,

Yukarıdaki beyitler üflemeli tüfek hakkındaki bazı kayda değer bilgiler vermektedir. İlk olarak, İbn Yemîn'in Kaşgarlı'dan üç yüz yıl sonra üflemeli tüfeği şiirlerinde anması bu basit silahın yüzyıllar boyunca kullanılmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. İkincisi, nefes gücüyle işlediği için zayıf bir silah olduğu düşünülebilecek tüfeğin aslında küçük kuşlara karşı şaşırtıcı derecede etkili bir av aleti olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Yemîn, tüfekten fırlatılan ufak taşın serçeyi kolayca öldürdüğünü beyitlerinde vurgulamıştır. Son olarak 14. yüzyılda İbn-i Yemîn'in tüfeği üflemeli silah manasıyla kullanması da başlı başına kayda değer bir husustur çünkü Nişanyan'a göre 14. yüzyılda Anadolu'da tüfek sözcüğü artık ateşli silah manasını kazanmış bulunmaktadır (Nişanyan, 2019). İbn-i Yemîn'in ömrünün çoğunu Horasan'da

¹ Aksi belirtilmedikçe tüm beyit çevirileri makale yazarına aittir.

geçirdiği ve kısa süreliğine Tebriz’de bulunduğu göz önüne alınırsa bu devirde İran’ın ateşli silah teknolojisinde Anadolu’nun gerisinde olduğu çıkarımı yapılabilir. Buna göre tüfek sözcüğünün ateşli silah manasının da ilk defa Türkçe’de ortaya çıktığı ve daha sonra Farsça’ya geçtiği sonucuna varmak mümkündür.

Barutlu Tüfeğin İslam Coğrafyasına Gelişi

Metalden yapılmış, barutla çalışan top ve tüfeklerin ilk örnekleri 13. yüzyılda Çin’de ortaya çıkmış (Andrade, 2016, s. 54) ve çok geçmeden İslam dünyasına ve Avrupa’ya ulaşmıştır. Bununla beraber, bu yeni silah teknolojisinin gelişerek savaşlarda sonucu belirleyici faktör haline gelmesi için yaklaşık iki yüzyıllık bir müddet gerekmiştir. 15. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında Osmanlılar ateşli silahlardan istifade noktasında başı çekmiştir (Ágoston, 2005, s. 192, Needham, 1986, s. 443). İran’da ve Hindistan’da ise top ve tüfek ancak 16. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.

1514’teki Çaldıran Muharebesi’nde Osmanlı’nın kahir üstünlüğünü gören Şah İsmâil (ö. 1524), Safevî ordusunun da ateşli silahlarla donatılması için çalışmıştır. Bu devirde İran’la irtibat halinde olan Batıların verdikleri bilgilere bakılırsa Çaldıran’ı takip eden on yıl içinde Safevî ordusunda tüfekli asker sayısı en az on bine ulaşmıştır (Matthee, 1999). Safevîler kendileri barut ve ateşli silah imal etmeyi başarmışlar ama Osmanlı’nın teknik seviyesine yetişemedikleri için Avrupa’dan silah ve mütehasşıs getirme yoluna da birçok defa başvurmuşlardır (Matthee, 1999).

Hindistan’da top ve tüfeği savaşta belirgin avantaj sağlayacak şekilde ilk defa kullanan Bâbürlüler Devleti’nin kurucusu Bâbü Şah (ö. 1530) olmuştur (Gommans, 2002, s. 147-148, Khan, 1991, s. 380-382). Bâbü’ün torunu Ekber Şah’ın (ö. 1605) devrinde Bâbürlü tüfeklerinin sağlamlık ve hedefi vurma bakımından Avrupa menşeli tüfekleri bile geride bırakmış olması ihtimal dahilindedir. (Gommans, 2002, s. 154-155). Ne var ki bu üstünlük kısa sürmüş, Bâbürlüler 17. yüzyılda Osmanlı Devleti ve Avrupa’da yaygınlaşan çakmaklı tüfeklere geçiş yapmakta yavaş davrandıkları için silah teknolojisinde zamanla diğer dünya güçlerinin gerisinde kalmışlardır (Gommans, 2002, s. 155, Khan, 1991, s. 384).

Yukarıdaki bilgiler ışığında, barutlu tüfeğin Fars dili ve edebiyatının yayıldığı İran ve Hindistan sahasında 16. yüzyıl başlarından itibaren hususen devlet idarecilerine yakın zümrelerce tanınan bir nesne haline geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim, şairlerin eserlerinde tüfeği ateşli silah manasıyla anmaya başlamaları da bu devirde vuku bulmuştur.

16. Yüzyıl: Barutlu Tüfek Kavramının Fars Şiirine Girişi

16. yüzyılda İran ve Hindistan’da ateşli silahların yaygınlaşmasından bir müddet sonra barutlu tüfek kavramı Fars şiirinde görülmeye başlamıştır. Vaḥşî-i Bâfḳî’nin (ö. 1583) Nâzır û Menzûr adlı mesnevisinde Mısır ordusu ile Rûm ordusu arasındaki hayali bir muharebeyi anlattığı beyitler bu hususta ilk örneklerdendir:

یلان را مانده در دل سد گره بیش

ز بیداد تفنگ خصم بد کیش

(Vaḥşî-i Bâfḳî, 1374, s. 383)

Dini bozuk düşmanın zalim tüfeğinden

Cesur savaşçıların yüreğinde yüz düğüm oldu

تفنگ از غصه بر خود می زد آتش به فوت گردن افرازان سرکش
(Vaḥṣî-i Bâfḳî, 1374, s. 384)

*Yiğit cengaverlerin ölümü karşısında,
Tüfek kederden kendi kendini ateşliyordu,*

Vaḥṣî, yukarıdaki beyitlerinden ilkinde tüfeği sadece bir savaş aleti olarak zikretmiş, hakkında pek bir detay vermemiştir. İkinci beyitte ise ateşli silah manası çok daha açıktır. Ayrıca şair, ikinci beyitte tüfeğin ateşlenmesini savaşta ölenler için duyduğu hüznü bağlamak suretiyle hüsn-i ta'îl sanatına başvurmuştur. Böylece, tüfeğin ayırt edici bir vasfını da söz sanatlarına konu etmiştir.

Barutlu tüfeği ilk zikreden şairlerden biri de Muḥteşem-i Kâşânî'dir (ö. 1588). Şairin aşağıdaki beytinde barış kutlaması için helva pişirmekte kullanılacak odunun tüfek haline gelmesi, toplulukta hâkim olan barış havasının değişerek yerini savaş hazırlığına bırakması demektir. Muḥteşem, tüfeğin gövdesinin tahtadan yapılmasına temas etmenin yanında tüfeği şekli ve öldürücü vasfı açısından yılanı benzetmiştir:

تمام هیزم حلوائی آشتی گردید تفک که بود جبال جدال را ثعبان
(Muḥteşem-i Kâşânî, 1380, s. 499)

*Barış helvasını (pişirmekte kullanılacak) odunun hepsi,
Savaş dağının yılanı olan tüfeğe dönüştü.*

Muḥteşem-i Kâşânî, havanın soğukluğunu anlattığı bir diğer beytinde ise tüfekten büyük bir sıcaklık ve hızla fırlayan merminin bile üşüyüp namluya geri döndüğünü söyleyerek mübalağa sanatı yapmıştır. Bu örnekteki tüfek müşahhas bir nesneden ziyade bir hayal unsurudur ve savaşla alakalı olmayan bir mevzu kapsamında ele alınmıştır:

به مقر خود از آسیب هوا گردد باز مهره ای کاتش داروش جهان ز تفک
(Muḥteşem-i Kâşânî, 1380, s. 304)

*Barut ateşinin tüfekten fırlattığı msket (bile),
(Soğuk) havanın şiddetinden (tüfeğin içindeki) yerine geri döner.*

Naẓîrî-i Nîşâbûrî (ö. 1612) şiirlerinde bazı yeni teşbih ve istiarelere yer vermekle beraber Mekteb-i Vukû akımından da tam olarak kopmamış bir şair olduğundan (Losensky, 2004) 16. yüzyıl şairleriyle birlikte incelenmesi uygun olacaktır. Naẓîrî, Babürlü hükümdarı Cihangir'in (ö.1627) ava gitmesini konu alan bir kasidesinde tüfeğin patlamasını şöyle tarif etmiştir:

در مغز تفک زور کند عطسه سودا آتش ز دهان جوش زند مار دمان را

(Nazîrî, 1379, s. 332)

Tüfeğin beyninde baskı yapar kara hapşırık.

Kükreyen yılanın ağzından fışkırır ateş.

Daha önce Muhteşem-i Kâşânî’de görülen tüfeğin yılanı teşbihini Nazîrî’nin tekrar etmesi bu mazmunun şiirde yerleşmeye başladığına işarettir. Şair, tüfeğin patlamasını hapşırığa benzetmek suretiyle kendisi de bu noktada yeni bir fikir ortaya atmaktan geri kalmamıştır. Nazîrî, aynı kasidedeki başka bir beytinde ise tüfeğin gürültüsüne temas etmiştir:

از هول صدای تفک و نعره گردان سکان سماوات گذارند مکان را

(Nazîrî, 1379, s. 332)

Tüfek sesinin ve yiğitlerin haykırmasının dehşetinden

Göklerin sakinleri yerlerini terk ettiler.

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde 16. yüzyıl Fars şiirinde tüfeğin nadiren anıldığı ama tüfekle alakalı ilk mazmunların da bu devirde olduğu görülmektedir. Bu açıdan 16. yüzyıl şairlerinin 17. yüzyılda tüfeğin şiirde çok daha yaygın ve çeşitli hayaller dahilinde ele alınması için gerekli zemini hazırladığı söylenebilir.

17. Yüzyıl: Sebki Hindî Çağında Şiirde Tüfek Kavramı

Tüfek, klasik Fars şiirinde en yoğun şekilde 17. yüzyılda zikredilmiştir. Bunun bir sebebi ateşli silahların önceki yüzyıla göre daha da gelişerek yayılması olabilir. Ancak, 17. yüzyılın hakîm şiir anlayışı olan sebk-i hindî de mutlaka mühim bir amildir. Sebki Hindî’nin temel hususiyetlerinden birisi şiirde daha önce görülmemiş farklı ve şaşırtıcı hayallere yer vermektir. Şairlerin tuhaf ve yeni bir nesne olan tüfeğe alakasının artmasını işte bu orijinallik arayışı çerçevesinde değerlendirmek gereklidir.

17. yüzyılın ilk yarısında Hindistan’da edebiyat alanında faaliyet göstermiş Kelîm-i Kâşânî (ö. 1651), Sebki Hindî’nin önde gelen şairlerinden biri olarak bilinmektedir (Meneghini, 2010). Kelîm, şiirlerinde Bâbürlü hükümdarı Şah Cihan’ı (hükümdarlığı 1628-1658, ö. 1666) övmüş olup sultanın tüfeğinden de bahsetmiştir (Kopuz Çetinkaya, 2017). Şairin divanında Şah Cihan’ın tüfeğini konu alan kıta türünde toplam altı şiir mevcuttur. Bu kıtalardaki ifadeler bakılırsa sultan tüfeği bizzat kullandığı gibi çok da iyi nişan almaktadır:

درد آن عزت تفنگ ثانی صاحبقران کز شرف خاقان اگر باشد بدوشش می برد
هیبتی دارد که با آن اختلاط دائمی ماشه می لرزد به خود تا سر بگوشش می برد

(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 74)

İkinci Sâhipkırân’ın o tüfeği,

Hakanın şerefiyle kıymetlenir (Hakan) onu omzuna alırsa,

(Sultanın) azametinden o bitmeyen buluşmanın etkisiyle,

Tetik kendi kendine titrer başını onun kulağına götürünce,

بی نظیر این تفنگ شاه جهان همچو تیر قضا خطا نکند
می تواند سیاهی از مو برد کز بدن موی را جدا نکند

(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 74)
*Şah Cihan'ın bu benzersiz tüfeği,
Hedeften şaşmaz tıpkı kaza oku gibi,
Bedenden ayırmadan saçı,
Alabilir saçtan siyahlığı,*

Kıtalarından birinde Kelîm, Şah Cihan'ın tüfeği avlanmak için kullandığını belirtmiştir:

تفنگ بیخطای شاه جهان نقطه از روی حرف بردارد
راست رو موشکاف و صیدافکن در یک انگشت صد هنر دارد

(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 74)
*Şah Cihan'ın şaşmaz tüfeği,
Harfin üstündeki noktayı ortadan kaldırabilir,
Düz gider, kıldan ince hedefi vurur, avları yere serer,
Bir parmağında yüz hüner vardır,*

Ancak, şairin şu iki kıtasına bakılırsa sultanın tüfeği gerektiğinde düşmana karşı da işe yarayabilmektedir:

تفنگ عدو سوز شاه جهان کزو عمر دشمن شود کاسته
رگ تیره ابريست پررعد و برق زرعد کف شاه برخاسته

(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 74)
*Şah Cihan'ın düşman yakan tüfeğinden ötürü,
Düşmanın ömrü eksilir,
Kara bir bulut damarıdır, şimşek ve yıldırımla dolu,
Şah'ın elindeki yıldırımdan neşet etmiştir,*

بیقرینه تفنگ شاه جهان که عدو سوزیش زیاده شود
چون کشد دشمن شهنشہ را گرهی از دلش گشاده شود

(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 74)
*Düşmanı acımadan yakan
Şah Cihan'ın eşsiz tüfeği,*

*Şehinşah'ın düşmanını öldürünce,
Gönlündeki düğüm çözülür,*

Kelîm'in Şah Cihan'ın tüfeğini vasettiği kıtaların sonuncusunda farklı teşbihler ve karmaşık ifadeler göze çarpmaktadır. Şair, tüfeğin ağzını bir güzelin dudağı olarak hayal etmiştir. Tüfeğin içindeki siyah mermi ise güzelin dudağındaki bendir:

تفنگ شاه جهان دلبريست تنگ دهان که کس دریغ ازو جان و سر نمی دارد
بلب فزا دل زيباش دلنشين خاليست که دیده باتش ازو چشم بر نمی دارد
(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 74)

*Kimsenin ondan canını ve başını kurtaramadığı
Ufak ağızlı bir dilberdir, Şah Cihan'ın tüfeği.
Gönlü coşturan dudağının kalbinde
Muhafızın gözünü ondan ayırmadığı bir ben durmaktadır.*

Kelîm-i Kâşânî bir rubaisinde de Şâh Cihân'ın tüfekle avlanırken gösterdiği mahareti övmüştür:

چون شاه جهان پادشه شیر شکار گردید بدولت پی نخجیر سوار
روزی بتفنگ خاصیان چل آهو افکند و نیفکند بیک صید دو بار
(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 417)

*Av aslanı padişah Şâh Cihân
Ululukla avın peşine düşünce at sırtında,
Seçme bir tüfekle bir günde kırk ceylan vurdu,
Ve hiçbir ava ikinci defa ateş etmedi.*

Kelîm, başka bir rubaide daha tüfekten bahsetmiştir ama bu seferki tüfek, Şâh Cihân'a ait değildir. Şair, umumi anlamda tüfeğin muharebede çok etkili bir silah olduğu dile getirmiştir:

در معركة این تفنگ فریادرس است خصم افکن و گرم خوی و آتش نفس است
موقوف اشاره ایست در کشتن خصم سويش نگهی ز گوشه چشم بسست
(Kelîm-i Kâşânî, 1369, s. 411)

*Cenk meydanında bu tüfek imdada koşandır.
Düşmanı bozar; huyu hararetli, nefesi ise ateştendir.
Düşmanı öldürmesi bir işarete bakar.
Gözünün ucuyla onun tarafına bir bakış yeterlidir.*

Îlâhî-yi Meşhedî (ö. 1646) ömrünün çoğunu Meşhed'de geçirmiş, 1632'de elli yaşındayken Hindistan'a göç ederek Şâh Cihân'ın hizmetine girmiş bir şairdir. Sebk-i Hindî'nin öncülerinden Kelîm-i Kâşânî ile arası iyi olan Îlâhî, şiirde yeniliğe açık bir sima olarak kabul

edilmiştir (Losensky, 2006). Bununla beraber Kudsî; tüfek sözcüğünü yalın ifadeler içinde zikretmiş, tüfekte alakalı anlaşılması zor teşbih veya istiarelere yer vermemiştir. Şair, Şâh Cihân'ın avlanmasını vasfettiği bir şiirinde sultanın usta bir nişancı olduğunu belirtmiştir:

ز دنبال هم بی خطا و درنگ بسی صید افکند با یک تفنگ

(Kudsî-yi Meşhedî, 1375, s. 811)

*Birbiri ardına ıskalamadan ve ara vermeden,
Birçok av vurmaktadır bir tüfekte,*

Kudsî, tüfeğin savaşta büyük bir gürültüyle durmadan ateş etmesini ise bir tür cünun haline benzetmiştir:

تفک نارسیده ز جوش و خروش که داروی بی‌هوشی‌اش داده هوش

(Kudsî-yi Meşhedî, 1375, s. 867)

*Öfkeden ve kükremekten kendine gelemeyen tüfek,
Çünkü ona şuursuzluk ilacı vermişti ölüm,*

Şairin aşağıdaki beyti ise ateşli silahların korkunç yaralayıcı etkisini tasvir eden nadir bir örnektir:

ز خشم تفک داغ‌ها بر جگر بر آن داغ‌ها پنبه از مغز سر

(Kudsî-yi Meşhedî, 1375, s. 867)

*Tüfeğin hiddetinden ciğerde yanıklar var,
O yanıkların üzerinde pamuk olarak baştaki beyin var,*

Kudsî-yi Meşhedî, bir mesnevisinde Hindistan'daki Devletâbâd kalesinin sağlamlığı ve ihtişamını övmüştür. Şair, kalenin istihkamları karşısında top ve tüfeğin dahi etkisiz kalacağını, taştan surlara ateş etmenin kıvılcım çıkarmaktan başka sonuç vermeyeceğini öne sürmüştür:

به سختی همه سنگش آهن‌وش است ز توپ و تفک منقل آتش است

(Kudsî-yi Meşhedî, 1375, s. 877)

*Sertlikte bütün taşları demir gibidir,
Top ve tüfeğin (tesiriyle) ateş mangalına döner,*

نشايد گرفتن به توپ و تفنگ جهد آتش از جنگ فولاد و سنگ

(Kudsî-yi Meşhedî, 1375, s. 879)

*Top ve tüfekte ele geçirilemez,
Çelik ve taşın dövüşünden ateş sıçramaktadır,*

Şah Cihan zamanında Hindistan'a göç etmiş İranlı şairlerden olan Selâm-i Tehrânî (ö. 1647) tüfek kavramını şiirde kullanma noktasında Kelîm-i Kâşânî ve Kudsî-yi Meşhedî'yi

geride bırakmıştır. Şiirlerinde sebk-i hindî etkisi görülen (Selîm-i Tehrânî, 1349, s. sî) Selîm, beyitlerinde tüfekte alakalı önceki şairlerin ortaya koyduğu teşbih ve fikirleri pekiştirdiği gibi tüfeğin daha önce şiirde anılmamış hususiyetlerinden de söz etmiştir. Mesela, Bengal'e yapılan bir seferi anlattığı bir mesnevisinde şiddetli yağmur neticesinde içine su giren tüfeğin geçici olarak işlemez hale gelmesine dikkat çekmiştir:

ز نم افتاد دیگ توپ از جوش تفک شد همچو شمع کشته خاموش

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 568)

Islaklıktan topun kazanı kaynamaz oldu.

Tüfek mum gibi söndü kaldı.

تفک را از نم ابر جهان تاب خزینه گشت چون حمام پر آب

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 568)

Alemi aydınlatan o bulutun neminden,

Tüfeğin haznesi hamam gibi suyla doldu.

Selîm-i Tehrânî, daha evvel Naẓîrî-i Nîşâbûrî'nin kullandığı hapsîrik benzetmesine de aynı mesnevide yer vermiştir:

تفک کو در جهانسوزی بنامست ز جوش عطسه گفتی در ز کامست

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 574)

Dünyayı ateşe vermekle nam salmış tüfeği

Hapsîriğinin şiddetinden nezle olmuş zannedersin

Selîm'in tüfeği en çok benzettiği varlık ise yılanıdır. Bu gayet uygun, güçlü ve çok yönlü bir teşbihtir. Zira, tüfek de yılan gibi ince uzun, ölümcül ve korkunç bir nesnedir. Selîm, önceki şairlerin ortaya koyduğu yılan benzetmesini aynen tekrar etmek yerine yeni unsurlar katarak zenginleştirmiştir. Mesela, düşmanın nişan almak için omzuna dayadığı tüfeği İran mitolojisinin kötü karakterlerinden Zahhâk'ın omzundaki yılan olarak hayal etmiştir. Mağlup düşman tüfeğini yere atınca Zahhâk'ın yılanları da kopmuş olmaktadır:

تفک از هر طرف افتاده بر خاک جدا از دوش گشته مار ضحاک

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 574)

Her tarafta tüfek(ler) yere düştü,

Zahhâk'ın yılanı omuzdan koptu,

Yine savaş sonunda yerlerde bırakılmış tüfekleri şair, ölü yılanı benzetmiştir:

تفک افتاده در هر سو فسرده مهیب اما همان چون مار مرده

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 576)

Bezgin tüfekler düşmüş her yere,

Korkunç ama ölü yilandan farksız,

Selîm'e göre düşmandan ele geçirilen tüfeklerin oluşturduğu yığın ise Keşmir'deki Yılanlar Dağı'nı (Dihhudâ, 1377b, s. 18765) andırmaktadır:

تفک خود بر سر هم تل هزاران جهان کشمیر و آن تل کوه ماران

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 578)

Binlerce tüfek üst üste tepe (gibi yığılmış),

Dünya Keşmir ve o tepe de Yılanlar Dağı,

Barut ve merminin yerleştirildiği hazne, Selîm-i Tehrânî divanında tüfekte alakalı görülen yeni bir mevzudur. Şair, Farsça'daki "hezâne" sözcüğünün hem tüfek hazinesi hem de para konulan hazine odası anlamına gelmesinden yola çıkarak kelime oyunları yapmıştır. Söz gelimi, aşağıdaki iki beyitte tüfeğin barutla doldurulup ateşlenmesini hazinenin para ile dolup boşalmasına benzetmiştir:

تفک را گشت آتش دزد خانه تهی کرد آنچه بودش در خزانه

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 570)

Ateş tüfeğin evine hırsız olup (girdi)

Haznede ne varsa boşalttı

تفک را هر نفس از نقد کینه تهی می گشت و پر می شد خزینه

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 574)

Tüfeğin hazinesi kin akçesiyle

Her nefeste boşalıp tekrar doluyordu

Selîm'in aşağıdaki rubaisinde ise tüfek bir istiarenden ibarettir. Asıl mevzu kendisine hitap edilen kişiden bağış beklentisidir. Hazineden para çıkarıp ita etmeyi şair, tüfeğin haznesindeki barutun ateşlenmesi olarak hayal etmiştir:

ای از کرم تو بخل دایم در تنگ کجواج رود براه عذر تو چو لنگ

تا کی به خزانه ام دهی وعده زر آتش به خزانه تو افتد چو تفنگ

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 630)

Ey cömertliğiyle cimriliği daima darda koyan!

Senin bahanen topal gibi aksayarak yürümektedir.

Ne zamana kadar hazineme altın vadedeceksin?

Tüfek misali hazneme ateş düşsün!

Selîm-i Tehrânî'nin tüfek hakkında dile getirdiği bir başka husus ise yol açtığı gürültüdür. Şairin dağlık arazide tüfeğin sesinin yankılanarak artmasından bahsetmesi tüfeğin farklı muhitlerde ateşlenmesini gerçekten gözlemlemiş olduğunu düşündürmektedir:

بناله همچو صدای تفنگ در کهسار بآن کنایه که آرد دل بزرگان را

(Selîm-i Tehrânî, 1349, s. 451)

Uluların gönlünü tüfeğin dağlık arazideki sesi gibi

Feryada getiren o üstü kapalı söz için,

Üçü de 17. yüzyılın ortalarına doğru Hindistan'da bulunmuş Kudsî-yi Meşhedî, Selîm-i Tehrânî ve Kelîm-i Kâşânî'nin şiirlerinde tüfek kelimesinin birçok defa geçtiği görülmektedir. Bunlardan hususen Selîm-i Tehrânî tüfeği yılan, tüfek patlamasını hapsîrîğe benzetmiş; barut haznesini ise kelime benzerliğine binaen hazine ile ilişkilendirerek tüfekle alakalı mazmunların gelişmesine katkı sağlamıştır. Hindistan'daki şiir mahfillerinde tüfek kavramı revaç kazanırken devrin en büyük şairi Şâib-i Tebrîzî (ö. 1676?) ise beklenmedik bir şekilde şiirlerinde tüfeğe pek bir alaka göstermemiştir. Şâib, Kandahar'ın fethini anlattığı bir kasidesinde tüfek sözcüğünü iki beytinde anmıştır:

گردان به مهره تفک اصحاب فیل را کردند همچو مرغ ابابیل سنگسار

(Şâib-i Tebrîzî, 1370, s. 3568)

Yiğitler tüfek misketiyle fil sahiplerini,

Ebâbîl kuşları gibi taş yağmuruna tuttular,

گردید از تردد زنبورک و تفک پر رخنه همچو شان عسل حصن قندهار

(Şâib-i Tebrîzî, 1370, s. 3569)

Zemberek ve tüfek (mermilerin) gelip geçmesinden,

Kandahar kalesi bal peteği gibi delik deşik oldu.

Şâib'in yukarıdaki ilk beytinde tüfek misketlerini ebabil kuşlarının attığı taşlara benzetmesi orijinal bir fikirdir. Söz konusu beytin gerçek bir gözleme dayandığı kabul edilirse Kandahar'ı müdafaa eden Bâbürlü ordusunun halen fillerden istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Tüfek mazmununun gelişmesinde önemli bir dönüm noktasını temsil eden Cûyâ-yı Tebrîzî (ö. 1706) ataları İranlı olup kendisi Keşmir'de yaşamış bir şairdir. Sebk-i Hindî'yi benimsemiş ve hususen Şâib-i Tebrîzî'den etkilenmiştir (Cûyâ-yı Tebrîzî, 1337, s. y-v). Ancak, tüfekle alakalı kurduğu mazmunlar hem Şâib'inkilerden hem de yukarıda incelenen diğer şairlerden farklıdır. Cûyâ'nın şiirlerindeki tüfek gerçek bir nesne olmayıp başka kavram ve durumları anlatmak için kullanılmış bir istiarenden ibarettir. Ayrıca, eski şairlere ait yılan, hapsîrîk ve hazine gibi teşbihlerin yerine Cûyâ, kendine has bazı hayaller üretmiştir. Söz gelimi, bir gazelinde temiz kalpli mazlumların âhını tüfeğe benzetmesi yeni bir fikirdir:

صاف باطن را نباشد بی اثر آه سحر کج رود تیر تفنگ گر از درون هموار نیست

(Cûyâ-yı Tebrîzî, 1337, s. 412)

Kalbi temizlerin seher vakti çektiği âh tesirsiz olmaz,

Tüfek eğer içten düzgün değilse mermi yamuk gider,

Yukarıdaki beyitteki iki birbirinden müstakil ifade aslında birbirine paralel değil zıttır. İlk kısımda şair içi yani manevi dünyası düzgün insanlardan bahsetmiş, ikinci kısımda ise namlusunun içi bozuk olduğu için hedefi tutturamayan bir tüfeği misal vermiştir. Şairin mesajı anlaşılabilir olmakla beraber bu beytin Sebk-i Hindî’de yer yer görülen zayıf ifadelerin bir örneği olduğu da söylenebilir.

Cûyâ-yı Tebrîzî’nin divanında Hz. Ali’yi ve diğer Şîa imamlarını öven birçok kaside mevcuttur. Şair, bu kasidelerinden birinde dokuzuncu imam Muhammed el-Cevâd’ın muhaliflerini tüfeğe benzetmiştir:

پر دلان را بخموشی چو کند امر سزد گر ز باروت بریزد به گلو سرمه تفنگ

(Cûyâ-yı Tebrîzî, 1337, s. 142)

Küstahlara susmayı emrettiğinde,

Tüfek, barutu sürme niyetine boğazına dökse uyar,

Babası Ali er-Rızâ vefat ettiğinde Muhammed el-Cevâd henüz yedi yaşında olduğundan onun imamlık için uygun olmadığını düşünen kişiler dini konularda sorular sorarak onu imtihan etmek istemişlerdir (Öz, 2020, s. 514-515). Cûyâ, yukarıdaki beyitte Muhammed el-Cevâd’ın bu tür sınamalar karşısında verdiği cevaplarla kendisinden şüphe edenleri haksız çıkarmasını kastetmiş olmalıdır. Şaire göre İmam, tüfek gibi şiddetli ve yaygaracı muhalifleri bile susturabilecek ilme sahiptir. Boğaza sürme dökmek ise konuşma yetisini kaybedip sessiz kalmak demektir çünkü eski devirlerde insanlar, sürme tozunu yutmanın ses kaybına yol açtığına inanmışlardır (Dihhûdâ, 1377a, s. 13624). Sürme tozu da barut gibi siyah olduğu için Cûyâ, ikisi arasında bir benzerlik kurmuştur. Şair, Muhammed el-Cevâd’ın imametne karşı çıkanların onun cevapları karşısında barut gibi olan olumsuz duygu ve düşüncelerini yutarak susmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.

Cûyâ, diğer bir kasidesinde ihlassız kimselerin Hz. Ali’nin azameti karşısında suspus olmasını yine tüfeği sürmeyle susturma hayaline başvurarak anlatmıştır:

بیند آنرا که درون تیره بی اخلاصی سرب ریزد بگلو شحنة حکمت چو تفک

(Cûyâ-yı Tebrîzî, 1337, s. 66)

O içi karanlık ihlassız görünce,

Hükümünün şahnesi, tüfek misali (onun) boğazına kurşun döker,

Şair, yukarıdaki beytinde kurşun sözcüğünü sürme anlamında kullanmıştır. Zira kurşun, sürme tozunu yapmakta kullanılan malzemelerden biridir. İhlassız kimseyi ise içinin barut gibi karanlık olması ve insanlara zarar vermesi bakımından tüfeğe benzetmiştir.

Cûyâ-yı Tebrîzî, şiirlerinde tüfeği mağdur insanların âhı ve kötü insanların yaygara ve isyanıyla ilişkilendirmiştir. Bu iki mana özde birbiriyle bağlantılıdır. Her iki manada da tüfek, içinde olumsuz duygular biriktirmiş insanı temsil eder. Bu duygular barut olarak tasavvur edilmiştir. Tüfeğin patlaması ise kişinin içindeki olumsuzlukları dışa vurmasıdır. Cûyâ, tüfeği tamamen mücerret bir mefhuma ve insanın manevi hallerini ifade eden bir metafora dönüştürme yolunda mühim bir adım atmıştır.

Sebk-i Hindî'nin son büyük temsilcisi Abdülkâdir-i Bîdil (ö. 1720) muhtemelen tüfeği en çok zikretmiş klasik Fars şairidir. Bilhassa, gazellerinde tüfek kavramına yer vermesi önceki şairlerde pek az görülen ve mühim bir noktadır. Bîdil; gazellerinde sık sık insan, cemiyet, kâinat ve ahlak gibi mevzular üzerinde durmuş, düşüncelerini ifade etmekte girişte teşbih ve misallerden yoğun olarak yararlanmıştır. Tüfeğin onun gazellerinde geçmesi, eşya formundan sıyrılarak bir metafor olarak tekâmül etmesini sağlamıştır. Bîdil'in tüfek mazmunu konusunda bir bakıma Cûyâ-yı Tebrîzî'nin açtığı yolda yürüdüğü söylenebilir. Nitekim, Bîdil'in aşağıdaki beytinde mazlum kimselerin âhını tüfeğe benzetmesi daha önce Cûyâ'nın şiirinde de görülmüş bir fikirdir:

کسی نبرد سلامت ز آه سوخته جانان ز خود سری سر این کوچه تفنگ نگیری

(Bîdil, 1341, s. 1188)

Canı yanmışların âhından kimse selametle kurtulamadı.

Sen sen ol, bu tüfeğin yolunda durma!

Cûyâ gibi Bîdil de tüfeği insanın içindeki yıkıcı hislerin ve bu tür hisler besleyen kişilerin sembolü olarak ele almıştır. Şaire göre kin ve gazez sahiplerinin gıybeti tüfeğin tüten dumanı gibidir:

از حدیث کینه جو ایمن نباید زیستن هر کجا دم می زند دود دگر دارد تفنگ

(Bîdil, 1341, s. 800)

Kindarın dedikodusundan emanda yaşamak yoktur.

Nerede ağzını açsa başka bir duman çıkarır tüfek.

ز طعن تیره درونان خدا نگهدارد نفس جنون زده می آید از تفنگ برون

(Bîdil, 1341, s. 1055)

İç i kararmışların çekıştirmesinden Allah korusun!

Tüfekten azgın bir nefes çıkar dışarı!

Bîdil, diğer bir beytinde ise cahillerin söz ve davranışlarının cemiyet üzerindeki etkisini kılıç ve tüfeğe teşbih etmiştir. Bu şiddetli ve zararlı etki karşısında barışın kılıç çekmesi ise cemiyetin çatışmaya ve kargaşaya sürüklenmesi demektir:

زین تفنگ و تیر پر خاشی که دارد جهل خلق نیست ممکن تا نیارد در میان شمشیر صلح

(Bîdil, 1341, s. 380)

*Halkın cehaletinin sahip olduğu hiddetli tüfek ve ok karşısında,
Barışın kılıç çekmemesi mümkün değildir.*

Kin tutan kişinin tüfeğe benzetilmesi fikri aşağıdaki iki beyitte de aynen mevcuttur. Ancak şair, tüfeğin nişan alınırken dik değil yatık tutulmasını ve bir destek üzerine yaslanmasını riyakâr bir düşmanın diz çökmesi gibi tasavvur ederek mazmunu detaylandırmış ve pekiştirmiştir:

چو عدو زند دو زانو نخوری فریب عجزش که بقصد جان تفنگی به سر دو پا نشسته

(Bîdil, 1341, s. 1105)

*Hasım iki dizi üzerine çökünce aciz olduğunu zannetme,
Çünkü cana kastettiği vakit iki ayağı üzerine oturur tüfek.*

زانو زدن ز خصم میندار عاجزیست پیداست این ادا دم کین از تفنگ هم

(Bîdil, 1341, s. 834)

Düşmanın diz çökmesini çaresizlikten zannetme.

Bu tavır gazez zamanı tüfekte de görülür.

Bîdil'in şiirlerinde tüfek kimi zaman umumi manada bela ve fitnenin sembolüdür. Mesela şair, haset besleyenlerin maruz kalacakları hiç bitmeyen felaketleri ok ve tüfek mermisi yağmuruna benzetmiştir:

زیس بکشت حسد خرمن است آفتها دمی که تیر نیارد تفنگ می بارد

(Bîdil, 1341, s. 435)

Kıskançlık ekmekten alınan hasat fazlasıyla felakettir.

Ok yağmadığı zaman tüfek (mermisi) yağar.

Bîdil; son derece bedbin bir tavır takındığı diğer iki beytinde ise fenalık ve musibet tüfeğinin dumanını, dünya değirmenini döndüren yel ve alemin nefes almasını sağlayan hava olarak tahayyül etmiştir. Şair, insanları hayata bağlayan ve dünyanın işleyişini sağlayan amilin kötülük ve fesattan ibaret olduğu kanaatinde dir:

سعی روزی با بلای بی امان جوشیدن است بیشتر درگردش از باد تفنگ است آسیا

(Bîdil, 1341, s. 60)

Rızık koşturmacası amansız belayla körüklenmektedir.

Çoklukla tüfek dumanından dönmektedir (dünya) değirmeni.

درین جنون زار فتنه سامان به شعله کاران کذب و بهتان مجوش چندان که عالمی را نفس به دود تفنگ گیرد

(Bîdil, 1341, s. 405)

*Temelinde fitne olan bu delilik mekânında yalan ve iftirayı ateşleyenlere,
O kadar kızma çünkü (bütün) bir alem tüfek dumanından nefes almaktadır,*

Bîdil'in tüfeğe nispeten daha olumlu denebilecek manalar yüklediği de olmuştur. Söz gelimi şairin bazı beyitlerinde tüfek, sözün sahip olması temenni edilen tesirdir. Şair, sitem ve ikazlarını kale almayan dostlarından şikayetçidir ve sözlerinin etkili olması için sert konuşmayı, gerekirse dostlarını kırmayı düşünmektedir:

دعا نشنید کس نفرین مگر خارد بن گوشتی ز نومیدی تفنگی چند بر دوش اثر بستم

(Bîdil, 1341, s. 899)

Duayı duyan yok. Acaba beddua kulakları tırmalar mı?

Ümitsizlikten (sözün) etkisinin omzuna birkaç tüfek astım.

نالہ ما گوش کردن صرفہ یاران نکرد در نفس با این ضعیفہا تفنگی داشتیم

(Bîdil, 1341, s. 1003)

Çılgılığımızı duymak dostlara fayda etmedi,

Bu zayıflığımıza rağmen nefesimize tüfek tutturduk,

هشدار کہ بر گوش عزیزان نتوان خورد گرنیست سخن را اثر تیر و تفنگی

(Bîdil, 1341, s. 1158)

Sözde ok ve tüfek etkisi olmadıkça,

Dostların kulağı tembihe tıkalıdır.

Kendilerini nefislerine teslim etmiş, hırs yolunda gözünü karartmış insanlar için ise sözün tüfek gibi güçlü ve tesirli olması dahi bir şeyi değiştirmeyecektir:

طمع به هر جا فشرد دندان ز آفتش باک نیست چندان باشتهای غرض پسندان زبان ندارد تفنگ خوردن

(Bîdil, 1341, s. 1041)

Tamah her yanı dişlemiş. Felaket korkusu yoktur onda!

Hırslıların iştahına tüfekte vurmakla bile söz geçirilmez!

Bîdil, yukarıda incelediğimiz beyitlerinde tüfeğe kin, gıybet, mazlumların âhı, sert söz, bela gibi manalar vermiştir. Bu manaların umumuna bakıldığında tüfeğin insan kaynaklı kötülüklerin sembolü olduğu görülmektedir. Bîdil'in bu sembolizmi yaratırken Cûyâ-yı Tebrîzî'den ilham aldığı söylenebilir. Nitekim, bazı beyitlerinde Cûyâ etkisi açıktır. Elbette, Bîdil'in hayalleri Cûyâ'ninkilerden çok daha rafine, çeşitli ve güçlüdür. Birkaç beytinde ise tüfeği yukarıdakilere hiç benzemeyen mazmunlar içinde zikretmiş olması, Bîdil'in yeni mazmun arayışının hiç bitmediğini göstermektedir. Söz gelimi bir beytinde zamanın hızla geçişi karşısında insanın aczini tüfek benzetmesiyle ifade etmiştir:

کسی با برق بی زنهار فرصت برنمی آید با افسون نفس تا چند در باد تفنگ آیی
(Bîdil, 1341, s. 1170)

*Kimse zamanın amansız yıldırımıyla yarışamaz,
Üfürük efsunuyla tüfek rüzgarına nasıl yetişirsin?*

Başkalarına yük olmakta sakınca görmeyen insanın durumunu ise şair, tüfeğin nişan alırken boyna yaslanmasına teşbih etmiştir:

وبال دوش کسان بودن از حیا دور است نبسته است کسی پا بگردنت چو تفنگ
(Bîdil, 1341, s. 802)

*İnsanların omuzunda yük olmak edepten uzak bir iştir.
Kimse senin boynuna ayak dayamamıştır tüfek gibi.*

Aşağıdaki örnekte ise tüfek, kendini koruma dürtüsü manasında bir istiare dir:

عطسه غنچه گر همه طرب است احترازت تفنگ می گیرد
(Bîdil, 1342, s. 35)

*Goncanın hapsirîği daima harika bir şey olsa da
Çekingenliğin tüfeğe sarılmaktadır*

Sebk-i Hindî Sonrası Şiirde Tüfek

Abdülkâdir-i Bîdil'den sonra Fars şiirinde tüfek kavramı adeta ortadan kaybolmuştur. Sebk-i Hindî'yi reddeden ve Fars şiirinin ilk asırlarındaki üsluba geri dönmeyi amaçlayan Bâzgeşt-i Edebî akımının doğduğu 18. yüzyılda Muştâk-ı İsfahânî (ö. 1757), Hâzîn-i Lâhîcî (ö. 1766), Âzer-i Bîgdilî (ö. 1781) ve Hâtûf-ı İsfahânî (ö. 1784) gibi önde gelen şairlerin divanlarında tüfek sözcüğü geçmemektedir. Sosyal hayat içinde tüfeğin önemi ve görünürlüğü zamanla daha da arttığına göre şairlerin tüfekten bahsetmeyi bırakması üslupla alakalı bir tercih olmalıdır. Demek ki tüfeğin Fars şiirinde zikredilmesi sadece yeni bir eşya olarak maddi kültüre dahil olmasının değil, aynı zamanda şairlerde 16. yüzyılda hız kazanıp 17. yüzyılda sebk-i hindî ile doruğa çıkan yeni mazmun arayışlarının bir neticesidir. Bir başka deyişle tüfek, sebk-i hindî çağına ait bir mazmundur.

Bîdil'in vefatından bir buçuk asır sonra tüfek sözcüğü Fars şiirinde yeniden belirmiştir. Ancak, bu devrin şairleri tüfekten bahsederken sebk-i hindî çağıının istiare ve hayallerini devam ettirmemişlerdir. Tüfek kavramının şiire geri dönmesi de üsluptan ziyade dünyadaki değişimin şairleri ister istemez yeni mevzuları ele almaya zorlayacak raddeye varmasının sonucudur. Artık, modern çağ başlamıştır ve tüfek de bu yeni çağın konuları kapsamında şiirde zikredilmektedir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaşamış iki şair olan Hâcib-i Şîrâzî (ö. 1915-1916) ve Edîbu'l-Memâlik-i Ferâhânî'nin (ö. 1917) aşağıdaki beyitleri mevzubahis durumu örneklemektedir:

توپ شنیدر است و تفنگ ورندل است کز این دو شد بنای عدالت بری ز خواب
(Hâcib-i Şîrâzî, 1372, s. 48)

*Top “Schneider”dır, tüfek ise “Werndl”.*²

Bu ikisi sayesinde uykudan kurtuldu adaletin binası.

بروز رزم رحمت از یمن تیغت ز هند آید تفنگ از آلمان تیر و کمان از ترکمان بادت
(Edîbu'l-Memâlik-i Ferâhânî, 1312, s. 108)

Savaş günü mızrağın Yemen'den, kılıcın Hint'ten gelsin,

Tüfeğin Almanya'dan, ok ve yayın Türkistan'dan olsun.

Sonuç

Tüfek sözcüğü klasik Fars şiirinin ilk yüzyıllarında çok nadiren ve üflemeli av silahı anlamında şairlerce zikredilmiştir. 16. yüzyıldan itibaren ateşli silah anlamıyla manzum eserlerde görülmeye başlayan tüfek sözcüğünün şiirdeki kullanım sıklığı sebk-i hindînin revaçta olduğu 17. yüzyılda zirveye çıkmıştır. Bilhassa son büyük sebk-i hindî şairi Abdülkâdir-i Bîdil, tüfeği gazellerinde tam manasıyla bir metafora dönüşmüş ve bu sözcüğe tabiri caizse şiirdeki altın çağını yaşatmıştır. Bîdil'den sonra sebk-i hindînin etkisini kaybetmesiyle eş zamanlı olarak tüfek sözcüğü de şiirde görülmez olmuştur. Bu açıdan, tüfeğin bir sebk-i hindî mazmunu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sebk-i hindî şairleri umumiyetle tüfek kavramına alaka göstermiş olmakla beraber, bu sözcüğü kullanma sıklığı ve biçimi açısından kendi aralarında da belirgin farklar söz konusudur. Mesela, sebk-i hindînin önde gelen isimlerinden Şâib-i Tebrîzî'nin Fars edebiyatı tarihinin en çok beyit söyleyen şairlerinden biri olmasına rağmen tüfeği fazla anmaması dikkat çekicidir. Oysa Şâib'in çağdaşı olan Hindistan'da mukim Kudsî-yi Meşhedî, Selîm-i Tehrânî ve Kelîm-i Kâşânî tüfek sözcüğünü defalarca zikretmişler ve çeşitli teşbihler içerisinde kullanmışlardır. Bunun sebebi hakkında farklı nazariyeler ortaya atılabilir. Şâib, devlet erkânıyla belli bir mesafeyi korumuş ve İsfahan'ın saray dışındaki eşraf kesimiyle irtibatı güçlü bir şairdir (Losensky, 2003). Belki de sarayda yaşamadığı için savaşta ve avda kullanılan tüfeği Hindistan'daki şairler kadar müşahade etmemiştir. Ancak, şairlerin birbirinden etkilenmesi de bir amil olmalıdır. Zira, Kudsî-yi Meşhedî, Selîm-i Tehrânî ve Kelîm-i Kâşânî'nin Şah Cihan'a yakın konumlanmış üç şair olarak mazmunlar hakkında devamlı fikir alışverişi yaptıklarını tahmin etmek olasıdır. Şâib, bu mahfilin dışında olduğundan tüfek mazmunu dikkatinden kaçmış olabilir.

Tüfek kavramının Fars şiirindeki sergüzeştinden çıkan umumi sonuç yeni mazmunların zuhuruyla alakalıdır. Bir eşya ya da mefhumun şiire girmesi için ön şart şüphesiz onun insanlar tarafından yaygın olarak bilinmesidir. Ancak, bu tek başına yeterli olmamaktadır. O eşya ya da

² Schneider, ağır silah üreticisi bir Fransız şirkettir. Werndl, 19. yüzyıl sonlarında Avurturya-Macaristan ordusunun kullandığı tüfek modelidir.

mefhumun şiirde bahsedilmeye layık olduğuna dair şiir mahfillerinde bir kanaatin oluşması da zaruridir. Hülâsa, şiirlerde ele alınan mevzular şairin çevresinde gözlemlediği dış âlem kadar şairlerin kendi aralarında yarattıkları şiir âleminin de tesiri altında şekillenmiştir.

Kaynakça

- Ágoston, G. (2005). *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.
- Andrade, T. (2016). *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princeton University Press.
- Bîdil, M. 'A. (1341). *Kulliyât-ı Ebû El-Me 'ânî 'Abdulkâdir-i Bîdil* (H. Hâlîlî, Ed., Cild-i Evvel Gazeliyyât). Dıpuhane Vizâret Dıdâru't-tâlîf Riyâset.
- Bîdil, M. 'A. (1342). *Kulliyât-ı Ebû El-Me 'ânî 'Abdulkâdir-i Bîdil* (H. Hâlîlî, Ed., Cild-i Duvvum Terkîb-i Bend, Tercî'-i Bend, Kaşâ'id, Kıta'ât, Rubâ'îyât). Dıpuhane Vizâret Dıdâru't-tâlîf Riyâset.
- Cûyâ-yı Tebrîzî. (1337). *Kulliyât-ı Cûyâ-yı Tebrîzî* (M. Bâkır, Ed.). İntişârât-ı Dânişgâh-ı Pencâb.
- Dihhudâ, 'A. A. (1377a). *Lugatnâme-i Dihhudâ* (Çâp-ı Duvvum, Cild-i Nuhum) Mu'essese-i İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tehrân.
- Dihhudâ, 'A. A. (1377b). *Lugatnâme-i Dihhudâ* (Çâp-ı Duvvum, Cild-i Devâzdehum) Mu'essese-i İntişârât ve Çâp-ı Dânişgâh-ı Tehrân.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* (Band II). Franz Steiner Verlag.
- Edîbu'l-Memâlik-i Ferâhânî. (1312). *Dîvân-ı Edîbu'l-Memâlik-i Ferâhânî* (V. Destgerdî, Ed.). Matba'a-ı Armağan.
- Gommans, J. (2002). *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire, 1500-1700*. Routledge.
- Hâcib-i Şîrâzî, M. H. 'A. (1372). *Dîvân-ı Mîrzâ Haydar 'Alî Hâcib-i Şîrâzî* (M. Âşîfî, Ed.). İntişârât-ı Cumhûrî-Esedî.
- İbn-i Yemîn. (1344). *Dîvân-ı Eş'âr-ı İbn-i Yemîn-i Feryûmedî* (H. 'Â. Bâstânî-Râd, Ed.). Kitâbhane-i Senâyî.
- Kâşgarlı Mahmûd, (2005). *Divânü Lugâti't-Türk* (S. Erdi & S.T. Yurtsever Ed.). Kabalcı Yayınevi.
- Kelîm-i Kâşânî, E. (1369). *Dîvân-ı Ebû Tâlib Kelîm-i Kâşânî* (P. Beyzâyî, Ed.). Kitâbfurûşî-i Hayyâm.
- Khan, I.A. (1991). The Nature of the Handguns in Mughal India: 16th and 17th Centuries. *Proceedings of the Indian History Congress*. 52. 378-389.
- Kopuz Çetinkaya, F. (2017). Şiirle Aktarılan Tarihi Bilgi; Kelîm-i Kâşânî. *Nûsha*. 17 (45), 23-34.
- Qudsî-yi Meşhedî, M.C. (1375). *Dîvân-ı Hâcî Muhammed Cân Qudsî-yi Meşhedî* (M. Kahramân, Ed.). İntişârât-ı Dânişgâh-ı Firdevsî-yi Meşhed.

- Ling, W. (1947). On the Invention and Use of Gunpowder and Firearms in China. *Isis*, 37 (3/4), 160-178.
- Losensky, P. (2003). Şā'eb Tabrızî. *Encyclopædia Iranica*. Erişim iranicaonline.org/articles/saeb-tabrizi
- Losensky, P. (2004). Nazîri Nişâpurî. *Encyclopædia Iranica*. Erişim iranicaonline.org/articles/naziri-of-nishapur
- Losensky, P. (2006). Qodsi Maşhadi. *Encyclopædia Iranica*. Erişim iranicaonline.org/articles/qodsi-mashadi
- Matthee, R. (1999). Firearms i. History. *Encyclopædia Iranica*. Erişim iranicaonline.org/articles/firearms-i-history
- Meneghini, D. (2010). Kalim Kâşânî. *Encyclopædia Iranica*. Erişim iranicaonline.org/articles/kalim-kasani
- Muhteşem-i Kâşânî, K. (1380). *Heft Dîvân-ı Muhteşem-i Kâşânî* (‘A. Nevâyî & M. Şadrî Ed., Cild-i Evvel). Mîrâs-ı Mektûb.
- Nazîrî, M.H. (1379). *Dîvân-ı Nazîrî-i Nişâbûrî* (M.R. Tâhirî, Ed.). Mu’essese-i İntişârât-ı Nigâh.
- Needham, J. (1986). *Science and Civilisation in China* (Volume 5: Chemistry and Chemical Technology Part 7: Military Technology; The Gunpowder Epic). Cambridge University Press.
- Nişanyan, S. (2019). tüfek. *Nişanyan Sözlük*. Erişim nisanyansozluk.com/kelime/tufek
- Öz, M. (2020). Muhammed El-Cevâd. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 30, ss. 514-515). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şâib-i Tebrîzî, M. ‘A. (1370). *Dîvân-ı Şâib-i Tebrîzî* (M. Kâhramân, Ed., Cild-i Şeşum). Şirket-i İntişârât-ı ‘İlmî ve Ferhengî.
- Selîm-i Tehrânî, M. K. (1349). *Dîvân-ı Kâmil-i Muhammed Kûlî Selîm-i Tehrânî* (R. Rızâ, Ed.). İntişârât-ı İbn Sînâ.
- Sûzenî-yi Semerkandî. (1338). *Dîvân-ı Hakîm Sûzenî-yi Semerkandî* (N. Şâhhusaynî, Ed.). Mu’essese-i Çâp ve İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Türk Dil Kurumu. (b.t.). tüfek. *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Erişim sozluk.gov.tr
- Vahşî-i Bâfkî, K. (1374). *Dîvân-ı Vahşî -i Bâfkî* (P. Bâbâ’î, Ed.). Mu’essese-i İntişârât-ı Nigâh.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.